

ISSN 2010-720X

ILIM HÁM JÁMIYET

FAN VA JAMIYAT

2023 (№3)

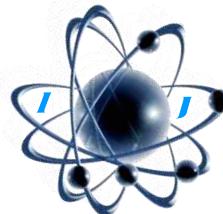
ISSN 2010-720X

2004-jildin mart ayidan boshlab shiga basladi

**ÓZBEKSTAN RESPUBLIKASI JOQARI
BILIMLENDIRIW, ILIM HÁM INNOVACIYALAR
MINISTRILIGI**

**ÁJINIYAZ ATÍNDAGÍ NÓKIS MÁMLEKETLIK
PEDAGOGIKALÍQ INSTITUTÍ**

ILIM hám JÁMIYET

Ilmiy-metodikaliq jurnal

**Seriya: Tábiyyi hám texnikaliq ilimler. Jámiyetlik hám ekonomikalıq ilimler
Filologiya ilimleri**

**Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat
pedagogika instituti**

FAN va JAMIYAT

Ilmiy-uslubiy jurnal

Seriya: Tabiiy va texnika fanlari. Ijtimoiy va iqtisodiy fanlar. Filologiya fanlari

**Нукусский государственный педагогический
институт имени Ажинияза**

НАУКА и ОБЩЕСТВО

Научно-методический журнал

**Серия: Естественно-технические науки. Социальные и экономические
науки. Филологические науки**

**Nukus State Pedagogical Institute
named after Ajiniyaz**

SCIENCE and SOCIETY

Scientific-methodical journal

**Series: Natural-technical sciences. Social and economic sciences.
Philological sciences**

№3

Shólkemlestiriwshi: Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı hám jurnal redakciyası jámaáti

Bas redaktor:
PAZÍLOV A. – professor

REDKOLLEGIYA AǴZALARÍ

f.i.d., prof. **Abdinazimov Sh.** (Nókis)
t.i.d., doc. **Abdullaeva Ya.** (Nókis)
f.i.d., prof. **Ashirbaev S.** (Tashkent)
f.i.d. (DSc), doc. **Achilov N.** (Qarshi)
p.i.f.d., (PhD), doc. **Babaniyazova N.** (Nókis)
t.i.d. (DSc), doc. **Bazarbaev R.** (Nókis)
f.i.d., prof. **Berdimuratova A.** (Nókis)
f.-m.i.d., doc. **Dawletmuratov B.** (Nókis)
f.-m.i.d. (DSc), prof. **Djumabaev D.** (Tashkent)
f.i.d., prof. **Raqimjan Turisbek** (Nur-Sultan)
b.i.d., doc. **Esimbetov A.** (Nókis)
f.i.d., prof. **Eskeeva M.** (Nur-Sultan)
f.i.d., prof. **Eshonqulov J.** (Tashkent)
f.-m.i.d., prof. **Ismaylov Q.** (Nókis)
f.i.d., prof. **Járimbetov Q.** (Nókis)
g.i.d., prof. **Jolibekov B.** (Nókis)
b.i.d., prof. **Jumanov M.** (Nókis)
b.i.d. (DSc), doc. **Jumamuratov M.** (Nókis)
f.-m.i.d., prof. **Kamalov A.** (Nókis)
f.-m.i.d., prof. **Kudaybergenov K.** (Nókis)
tex.i.d., doc. **Qayipbergenov A.** (Nókis)
tex.i.d., prof. **Qayipbergenov B.** (Nókis)

f.i.d. (DSc), doc. **Qazaqbaev S.** (Nókis)
t.i.d., doc. **Qochanov B.** (Nókis)
b.i.d., prof. **Mambetullaeva S.** (Nókis)
b.i.d., prof. **Matchanov A.** (Nókis)
f.i.d., prof. **Mirzaeva S.** (Andijan)
b.i.d. prof. **Omonov M.I.** (Termiz)
f.-m.i.d. (DSc), doc. **Otemuratov B.** (Nókis)
f.-m.i.d. (DSc), doc. **Prenov B.** (Nókis)
f.i.d., prof. **Rahmonov N.** (Tashkent)
tex.i.d., prof. **Reymov A.** (Nókis)
t.i.d., doc. **Saribaev M.** (Nókis)
f.i.d., prof. **Suyunova N.** (Cherkas)
f.i.d., prof. **Sherbak S.** (S. Peterburg)
tex.i.d., doc. **Tagaev M.** (Nókis)
akademik, f.-m.i.d. **Temirbekov N.** (Alma-ata)
f.i.d., prof. **Turdimov Sh.** (Tashkent)
g.i.d., doc. **Turdimambetov I.** (Nókis)
f.i.d., prof. **Twxliev B.** (Tashkent)
f.-m.i.d., prof. **Utewliev N.** (Nókis)
f.-m.i.d., prof. **Yavidov B.** (Nókis)

Juwaplı redaktorlar:

f.i.f.d., doc. **F.Sapaeva** – ózbek tili boyınsha
f.i.f.d., doc. **G.Kdirbaeva** – rus hám inglis tilleri boyınsha

Q.Biysenbaev - juwaplı xatker

Z.Xodjekeeva - korrektor
N.Allamuratova - operator

Jurnal 1992-jıldan «Qaraqalpaqstan muǵallımı» atamasında shıǵarıla baslaǵan. 2004-jılǵa «Ilm hám jámiyet» atamasına ózgertilip, 01-022-sanlı gúwalıq penen Qaraqalpaqstan Respublikası Baspasóz hám xabar agentligi tárepinen dizimge alınǵan.

2020-jıl 07-avgustta Ózbekstan Respublikası Prezidenti Administracyası janındaǵı xabar hám ǵalaba kommunikaciýalar agentligi tárepinen qayta dizimge alınıp, 1098-sanlı gúwalıq berilgen.

«Ilm hám jámiyet» jurnalı Ózbekstan Respublikası Ministirler kabineti janındaǵı Joqarı Attestaciya Komissiyası kollegiyasınıń qararı menen tómende kórsetilgen pánler boyınsha ilm doktorı dárejesin alıw ushın maqalalar járiyalanıwı tiyis bolǵan ilimiy basılımlar dizimine kirgizilgen:

- 01.00.00 – fizika-matematika ilimleri;
- 03.00.00 – biologiya ilimleri;
- 05.00.00 – texnika ilimleri;
- 07.00.00 – tariyx ilimleri;
- 10.00.00 – filologiya ilimleri;
- 11.00.00 – geografiya ilimleri;
- 13.00.00 – pedagogika ilimleri;
- 19.00.00 – psixologiya ilimleri.

o'xshashliklar, qoraqalpoq va turkman tillari fonetikasi va leksikasi, qoraqalpoq va turkman tillaridagi alohida so'zlarning semantikasi, ayrim frazeologizmlarning xususiyatlari bilan o'xshash va farqli tomonlari, shuningdek, tadqiqotda, qoraqalpoq va turkman tillarining o'zaro ta'sirini qiyoslash usuli bilan aniqlanadi va bu ikki til tarixini chuqur o'rganishga qaratilgan muhim ilmiy ishlardan biri hisoblanadi.

Bundan tashqari yana bir muhim ish haqida aytib o'tishimiz joiz. T.Bayjanov "Qoraqalpog'iston maktablari-da turkman tilini kompetensiyaviy yondashuv asosida o'qitishning pedagogik tizimi" nomli ilmiy ishida turkman tilini o'qitishda shaxsning motivatsion va irodaviy xususiyatlarining lingvodidaktik tamoyillari, multimedia, illyustrativ-intensiv usullar va xalqaro baholash dasturi (PI-SA) bo'yicha integratsiyalashgan texnologiya asosidagi mashq va topshiriqlardan mutanosib foydalanish samaradorligini tadqiq qildi.

O.Chommadov ham "Türkmen diliniň ata dialekti" (1975) nomli ilmiy asarida Qoraqalpog'istonda yashagan turkmanlarning ona tiliga oid materiallarni ham o'rgangan. Uning izlanishi natijasida "Türkmen diliniň ata dialektiniň kábir morfologik áyratynlyklary" va "Türkmen diliniň

ata dialektiniň kábir leksik áyratynlyklary" nomli ilmiy maqolalari chop etilgan. Keyinchalik, 1975-yilda fan nomzodi ilmiy darajasini olish uchun dissertatsiyasini himoya qildi [13:2].

Qoraqalpog'istonda o'zbek va qoraqalpoq tillari davlat tillari hisoblanga ham, mamlakatimizning odilona siyosati tufayli hech qaysi kam sonli xalq vakillarining tili kamsitilmaydi. Jamiyatda o'sha tilning ijtimoiy xizmatlari qo'llab-quvvatlanadi va til taraqqiyoti uchun barcha shart-sharoitlar yaratib berilgan. Kam sonli millat vakillarining ham o'z ona tillarida o'rta va oliy ma'lumot olishlari uchun imkoniyatlar mavjud [14:109].

Xulosa qilib aytganda, bir til bilan boshqa til o'rtasida umumiylik va o'xshashlik mavjudligi bu tillarning qarindosh tillar ekanligi va bu tillar o'rtasida so'nggi paytlarda so'z almashinuvi sodir bo'lganligidan dalolat beradi. Bunday so'zlashuv hodisalarining tilda namoyon bo'lishi yoki bir tilning boshqa tilga ta'siri ikki xalqning hozirgi va o'tmishdagi til munosabatlaridan dalolat beradi.

Umuman olganda, hozirgi vaqtda Qoraqalpog'iston turkmanlari tilini o'rganish tillararo o'zaro bog'liqlik muammolarini hal etishda muhim ahamiyatga ega deb hisoblanadi.

Adabiyotlar

1. Türkmen diliniň düşündirişli sözlügi. T. 1. a-ž. –Aşgabat: 2016.
2. Nartyýew N. Häzirki zaman türkmen dili (leksika). – Aşgabat: 2010.
3. Түркмен дилинің тарыхы. Бегмырат Вейисов. –Ашгабат: "Магарыф" 1992.
4. Magtymguly "Turan". –Aşgabat: 1991.
5. Аразкулыев С. Гарагалпагыстан АССР-нің Дөрттул районындакы түркмен геплешиклери. –Ашгабат: 1961.
6. Ижтимоий-гуманитар фанларнинг долзарб масалалари: ривожланиш истикболлари" мавзусидаги илмий-назарий анжуман материаллари.
7. Курбаниязов Г.А. Қорақалпоғистондаги лисоний вазият. –Тошкент: 2021.
8. Махмуд Қошғарий. (Туркий сўзлар девони),"Девон луғот ат-турк"1-жилд. 1960.
9. Рашид ад-Дин. Сборник летописей. -М. Л.: 1952, Т.1, кн. 1.
10. Баскаков Н.А Каракалпакский язык Т.1 -Москва: 1951. Т.1.
11. Курбониев Г. Қорақалпоғистон ахалисининг тили хақида. – Нукус: 2006.
12. Бондалетов В.Д. Социальная лингвистика. –М.: 1987.
13. Чоммадов О. Ата диалектиниң лексика-семантика айратынлыклары -Ашгабат: "Ылым", 1980.
14. Курбониев Г. Қорақалпоғистон таълим тизимида миллий тилларнинг роли. 2008.

REZYUME. Ushbu maqolada turkman tilining o'rganilishi tarixi va tilda yuzaga kelgan fonetik, morfologik o'zgarishlar, tilning bilingvizm masalalari hamda turkman tili bo'yicha bir nechta ishlar haqida to'xtalib o'tildi.

РЕЗЮМЕ. В этой статье рассматривается об истории изучения туркменского языка и фонетических, морфологических изменений, происходящих в языке, вопросах билингвизма языка, а также о нескольких работах по туркменскому языку.

SUMMARY. This article describes the history of the study of the Turkmen language and phonetic, morphological changes occurring in the language, issues of bilingualism of the language, as well as several works on the Turkmen language.

СӨЗЛИК – РУҶҲЫЙ ҚӘДИРИЯТ

У.Байқабылов – доцент

Шыршық мамлекетлик педагогикалык университети

Т.Төрткулбаева – филология илимлари бойынша философия докторы, доцент

Әжонияз атындагы Нөкис мамлекетлик педагогикалык институты

Таянч сўзлар: луғат, тиллараро муносабатлар, лексикография, лексик бирликлар, терминология.

Ключевые слова: лексика, межязыковые отношения, лексикография, лексические единицы, терминология.

Key words: vocabulary, interlingual relations, lexicography, lexical units, terminology.

Барлық илим тарауының жетіскенліктері де адам өмірінің, жәмийет мүтәжліктерін қандыруға бағдарланғанлығы хақықат.

Әйемги сөзлик өзге тиллердің сөзлерін түсіндіріу мақсетінде ерте заманларда дөрелген. Грекияда б.э.б. V әсирде, Хиндстанда б.э. XII әсирде ("Хема-чандра"), Ресейде XIII әсирден баслап сөзликтер дүзилген. Түркий халықларының дәслепки сөзлиги XI әсирде жазылған Махмуд Қашғарийдің "Девони луғат-ат-турк" мийнети болып есапланады. Кейін ала еки тиллик ямаса көп тиллик сөзликтер дөрелди. Мысалы, араб-парсы, түрк - монгол сөзлерін салыстыруу бойынша Замахшарийдың "Мукаддимат әл-адаб" сөзлиги (XII әсир), Әбу Хайяның "Китаб әл-идрак Ли-Лисан әл-атрак" атлы қыпшақ тилинің грамматикасы менен сөзлерининг топламы (XIV әсир), Жамал әд-Диннің араб-қыпшақ сөзлиги сыпатында дүзилген "Буғат әл-муштақ" (XV әсир) мийнетлери. Қазақ тилинің сөзликлери 1860-жыллардан баслап жарық көре баслады. Сөзликтің жәмийетлик хызметинің мазмунлы өзгешелиги: тийкаргы дереги сыпатында тез

мағлыұмат алыұға болады; сөзлердің мәніси менен дурыс колланылыұы хақында нормативлик бағдар береді хәм т.б. Сөзлик дүзиудің усылын, теориясы менен тәжірийбесин, технологиясын лексикография тарауы изертлейди [1].

Деректаныу илимлерининг мақсети адамзаттың материаллык мүтәжликтерін тәмийинлеп, турмыс тиришилигин жеңиллетиу менен дәўирге сәйкес талапларын қанааатландыруу болса, гуманитар илимлердің, соның ишинде тил билиминің нәтижелери усы тарауға байланыслы жаңалықлар ашып, илимий бағдарларды қәлиплестириу менен, тилди үйретиу методикасына тийкар салыу менен бирге, белгили бир халықтың илими тәбиятынан мағлыұмат бериуши сөзлик қорының тарийхын, бүгинги-кешеги өзгерислерин өлшеп ғана қоймастан, сол халықтың этнолингвистикалык қәдириятларын, руұхый байлығын таныу менен танытыуға, көзқараслары позициялары хәм философиялык ой-пикирлерин әўладтан-әўладқа жеткеріуіге хызмет етеди. Бул хызметти орынлауда, әсиресе, тил илиминің

лексикография тараўы оғада үлкен әхмийетке ийе. «Лексикография» термини хәзирги ўақытта негизинен төмендегише мәниде қолланылып келеди: 1) сөзликлерди дүзиў принциптерин изертлейтуғын илим, сөзлик дүзиў теориясы; 2) сөзлик дүзиў жумысы; 3) бир тилдеги сөзликлер топламы; 4) бир елдеги сөзликлер топламы (Ахманов О.С., Берков В.П.). Тил билиминин лексикография тараўы сөзликлер дүзиўдин теориясын, оның әмелий өзгешеликлерин, яғный теориялық лексикография лексикалық бирликлерди саралаў, сөз дизбегиниң көлеми менен сыпаты, материалларды жайластырыў қағыйдалары, сөзлик макаланың дүзилиси, сөзлик анықламаның түрлери, лексикалық бирлик ҳаққында мағлұмат т.б. сыяқлы мәселелерди изертлеў, сөзликлердин типологиясын дүзиў, лексикография тарийхын илимий көзкарастан изертлеў сыяқлы әхмийетли мәселелерди изертлеў менен шуғылланады. Ал, әмелий лексикография сөзликлер дүзиўди, сөзлик материалларын топлаў хәм саклаўды мақсет етсе [1], оның нәтийжеси сөзликлер мынадай жәмийетлик әхмийетли хызметлерди атқарады: 1) тил үйретиў; 2) ана тилди нормалластырыў; 3) тиллер аралық байланыс; 4) тил лексикасын илимий тийкарда изертлеў [2]. Сонлықтан лексикография илими тил билими тараўындағы изертлеўлер ушын әхмийетли болыўы менен бирге, жәмийетлик руўхый өмириндеги ызамлы мәдений мийрасы - сөзликлердин өзгешеликлерин танытыўға хызмет етеди.

Бизиң бул мақаламыз қазақ тил билиминин лексикография тараўының негизги мәнислери хәм түсиниклерине байланыслы аз-кем сөз қозғаў менен бирге, аталған илимий-әмелий хызмет пенен, яғный лексикографияның тарийхы менен, теориясы менен шуғылланып, өзгеше мектеп қәлиплестирген филология илимлериниң докторы, профессор М.М.Малбақовтың илимий хызметине, теориялық пикирлерине арнадык.

Малбаков Мырзаберген Малбақ улы 1955-жылы 50-майда Ақтөбе ўалаятында туўылған. С.М.Киров (хәзирги әл-Фарабий) атындағы мәмлекетлик университетиниң филология факультетин табыслы питкерип, мийнет жолын Республикалық Китап палатасы, Республикалық Киноп музейинде хызмет етиўден баслаған, болажақ илимпаз ҳақыйкый илимий жолын Илимлер академиясының Тил билими институтына келгеннен баслайды. Институтта үлкен лаборант, киши илимий хызметкер, үлкен жетекши, бас илимий хызметкер басқышларынан өткен, ол бүгинги күни қазақ тил билиминин көрнекли алымларының қатарынан орын алып отыр.

Профессор М.Малбақов Институттың тил тарийхы хәм диалектология бөлиминиң баслығы, институт директорының орынбасары хызметлерин, 2011-жылдан баслап усы ўақытқа шекем сол институттың директоры лаўазымын абырой менен атқарып келеди. «Қазақ лексикографиясының тарийхы (XVIII. 1917) темасында кандидатлық, «Қазақ тили түсиндирме сөзлигиниң структуралық тийкарлары» темасында докторлық диссертация қорғаған, яғный негизги илимий бағдары лексикография тараўы болған профессор М.Малбақов аталған илимге: «Лексикографияның теориясы сөзлик дүзиў тәжирийбесин жуўмақлап, системаға салады, сөзликлердин тарийхый көзкарастан қәлиплескен жанрларын жетилистириўдин теориялық мүмкиншиликлерин изертлейди. Сөзликлерди дүзиўдин принциптери менен усыл, методларын жаратады. Лексикографияның теориясындағы негизги мәселе сөз дизбегиниң қурамы менен сөзлик макаланың дүзилиси ҳаққында. сөзликлердин типлери ҳаққындағы илим» [2] деген анықлама берип, хәзирги сөзлик түрлерин: «1) ағымдағы тил сөзлиги; 2) хәзирги заман тили сөзлиги; 3) миллий идеяға тийкарланған, тарийхый принципке тийкарланған сөзлик» [2] деп бөлип көрсетеди.

Алым қазақ тил билиминде бириншилерден болып лексикография тараўының негизги түсиниклерине анықламалар берип, олардың уксаслықлары менен

өзгешеликлерин ажыратып көрсетеди. Мысалы, алымның: «Дүнья лексикографиясындағы тәжирийбе бойынша, хәзирги тил сөзлиги өзиниң хронологиялық шегарасы бойынша тил тарийхындағы бир ғана тарийхый дәўирди, соңғы дәўирди өз ишине алады. Ал ағымдағы тил сөзлиги болса, сол дәўирдин ишиндеги соңғы дәўирди ғана қамтыйды. Аталған сөзликлердин улыўма халықлық тилдин сөзлиги түринде де, әдебий тилдин сөзлиги түринде де дөрелиўи мүмкин. Бул сөзликтин адресатына, авторлық идея хәм мақсетке байланыслы» [2] деген мәнили илимий көзкарастан да, әмелий тәрепинен де әхмийетлилиги жоқары.

Лексикография тараўындағы мийнетлерди тийкар ете отырып, биз сөзлик түрлерин хәр түрли параметрлери бойынша төмендегише жиклеп отырмыз:

1) жанрлық сыпатына қарай: энциклопедиялық; түсиндирме; тарийхый; еки тиллик (көп тиллик) аўдарма; тил үйрениў; этимологиялық; аймақлық (диалектологиялық); синонимлик; антонимлик; омонимлик; тараўлық, еки тилли (көп тилли) анықтамалық, түсиндирме терминологиялық; қосымталылық (сөз дизбеклери); фразеологиялық; орфографиялық; орфоэпиялық; ономастикалық; грамматикалық; жийилик; кери әлипбелик; тематикалық; жекелеген авторлар шығармаларының сөзлиги; туўынды сөзлер сөзлиги хәм т.б. Буның ишинде түсиндирме сөзликлер жасалыў мақсетине, көлемине, сөзликте қамтылатуғын материалдың хронологиялық шегарасына қарай: әдебий тилдин түсиндирме сөзлиги, халық тилиниң түсиндирме сөзлиги, халық тилиниң тезаурус сөзлиги, түсиндирмели энциклопедиялық универсал сөзлик болып бөлинеди.

2) қолланылыў сыпатына қарай: нормативлик, академиялық (түсиндирме сөзликлер); пәнлер аралық, тараў аралық, улыўма, анықтамалық, нормативлик (тастыйықланған), салыстырмалы (альтернативалы) (терминологиялық сөзликлер).

3) көлемине қарай: толық (үлкен), орташа, қысқа (киши, қалта сөзлиги).

4) дәўирлерди қамтыўына қарай: синхронлық, диахронлық. Буның ишинде диахронлық сөзликлер перспективли, ретроспективли этимологиялық, ретроспективли тарийхый-тиркеўши сөзлик болып бөлинеди.

Лексикография тараўының жедел раўажланыўына байланыслы тарийхый бағдардағы сөзликлердин мынадай жаңа түрлери дүзилмекте: тарийхый этимологиялық, тарийхый-диалектологиялық, тарийхый-этнографиялық, тарийхый-аймақлық хәм т.б. [3].

5) дүзилис технологиясына қарай: әйемги (кітап түриндеги), автоматлық (электронлық). Кітап түриндеги сөзликлер көпшиликке жүдә таныс болса, хәзирги қазақ электронлық сөзликлери, негизинен, аўдарма, тараўлық хәм улыўма терминологиялық сөзликлер болып келеди.

Лексикография тараўының негизги мәселелеринин бири сөзлик дүзиўдин принциптери. Алымлар бундай принциптерди төмендегише жиклеп көрсетеди: 1) хронологиялық тарийхый принцип, 2) жийилик принцип. 3) логикалық принцип, 4) филологиялық принцип.

Енди усы принциптерге қысқаша сыпатлама берип өтейик. Хронологиялық тарийхый принцип XIX әсир жаңалықлары менен киритиў элементлерин қамтып, толық семантикалық дүзилислерин көрсетиў ушын пайдаланылса, жийилик принципке текстік материаллардың толық жыйынтығы болған ўақытта ғана жүгиниўге болады. Ал, логикалық принцип дәстүрли түрдеги сөзлик ушын толық түрдеги принцип болып саналмайды. Өйткени туўра мәнисинен аўыспалы мәниге шекемги сыпатлаўдың логикасы турақлы үзликсиз раўажланып отыратуғын тәбийий тилди шын мәнисиндеги объективлик көриў имканиятын бермейди. Сол

себеппи логика хронологиялық принципті басшылыққа алыуға болады. Сонлықтан филологиялық принцип ұақыт, кеңісlik пенен жәмийетлик жактан хәм хәр қыйлы жазба деректаныулардағы сөзлердің эволюциясын сыпатлауда негизге алынады [4]. Қазақ лексикографиясының мәнісi жағынан терең изертлеген профессор М.Малбаков бул тараудың алдында турған илимий мәселелерди төмендегiше дизбеклеп көрсетеди: сөзлик дүзиудің баслы принциптерин, сөзликте камтылатуғын негизги параметрлер курамын аныклау; сөзликтің нысанға, көлемге, адресатқа байланысly баслы типлери менен жанрларын ажырату; аударма сөзлик дүзиудің баслы принциптерин, тууыс тиллердің аударма сөзликтерин дүзиудің өзгеше айрықшалықларын аныклау; ареаллық хәм аймақлық, этнографиялық көнликпелерин ашыудың, тилтаныушылық, мәдениеттаныулық, этнографиялық қадириятларды лексикографиялаудың ызамлылықларын белгилеу; оқыу сөзликтеринің курамы хәм дүзилесин айкынлау; лексикографиядағы норма хәм нормативилик мәселелерин саралау; жергиликли қолданыудағы хәм аймақлық лексикаға жататуғын сөз курамын, халықлық кәсиплик лексиканы, ески хәм жаңа сөз қолланыуларды, китабий, өзлестирме лексиканы, илимий терминологияны ауызеки сөйлеу тили элементтерин, фразеологизмлерди, тууынды, көмекши хәм мәнили сөзлерди, дара атлықларды хәм т.б. лексикографиялаудың жолларын, усыл-методларын түсиндириу хәм т.б. [4].

Хәзирги ўақытта сөзликлердің түрлери жүдә көплеп ушырасады. Профессор М.Малбаков солардың ишиндеги қазақ тили түсиндирме сөзликтеринің дүзилесин жетилистириу жумысларында универсалластыру жолын таңлаудың, яғный ауызеки хәм жазба әдебий тилдің, илимий тилинің (әсиресе, қазақ филологиясының), илимий-техникалық шығармалар тилинің, баспасөз тилинің, актив типли сөзликлер дүзиу зәрүрлигин айтып өтеди: «Себеби бул жол түсиндирме сөзликте елдің ишиндеги хәм сыртындағы халыққа улыўма көпшиликке түрли жәмийетлик, кәсиплик топар ўәкиллеринің бәрине түуел күнделикли зәрүр китапка, шын мәнісиндеги «Халық китабы»на, англичан сөзлиги М.Матьюз айтканындай, «мукаба ишиндеги китапханаға айналдыру» [5].

Бундай универсал типтеги сөзликке алым былайынша сыпатлама береді: «Сөзликтің бул түри өз бойында тил билиминде дүзилген тараулық сөзликлер-

дің (орфографиялық, орфоэпиялық, этимологиялық, тарийхый, диалектологиялық сөзликлер, сөз дизбеги, өзлестирме сөзлер сөзлиги, синонимлер менен антонимлер сөзлиги т.б.) қәсийетлерин жыйнақлауғын сөзлик.

Сөзлик - бир тилдеги лексикалық бирликлер жыйынтығы ғана емес, ол өзинің максети менен арналған адресатына байланысly бир неше хызмет атқарады.

Хәзирги қазақ тили лексикасын үйрениу ушын қазақ тилинің сөзлик курамындағы сөзлерди изертлеп, олардың стильлик айырмашылықларын билиу керек. Ол ушын қазақ тилинің сөзликтеринен пайдалана билиу зәрүр. Сонлықтан ең алды менен сөзлик деген не екенлигин, олардың қандай түрлери болатуғынлығын билиу тийис.

Сөзлик деген термин – басында бир-ақ мәнини атау болғаны менен, хәзир түрли мәнили, кең мәнісли сөз. Бул улыўма мәнісинде сөзлик қор деген ұғымды да түуел өз ишине алады. Буны ески түркий тиллеринде сөзлик деп те атаған. Солай етип, сөзлик дегенимиз – белгили бир тилдің сөзлик курамындағы улыўма яки белгили бир тараудағы жеке сөзлердің алфавитлик тәртип пенен дизилип, системаға түскен түри [6].

Сөзлик китап болып, басылып шығуы да, қолжазба сыпатында көширилип, таралуы да мүмкин. Бундай сөзликлердің жыйнақлы аты - лексикография деп аталады.

Лексикография грекше - жазаман деген еки сөзден жасалған. Буның мәнісi бир тилдеги сөзлерди жыйнап, курастырып, системаға келтирип, сөзлик етип шығару дегенди аңлатады. Хәзирги күнде бул термин бир тилдің түрли сөзликтеринің тийисли жыйнағы деген түсиникте қолланылады. Ерте заманлардағы әдебиетта буны гейде глоссарий деп атаған (тарийхый-илимий әдебиетларда ушырасады).

Глоссарий деген сөздің мәнісi - қыйын сөзлердің коментариялы системасы деген мәнини билдиреди, сонлықтан оны - гөнери́п, сийрек ушырасатуғын сөзлердің түсиндирмеси деген дурыс, өйткени оған улыўма халықлық сөзлердің көпшилиги кирмейди, көлеми киши, саны жағынан аз, көбинесе ескирген текстерди түсиндириуге ғана арналған жәрдемши қурал болған [6]. Солай екен, Мырзаберген Малбақ улының тил билиминиң көрнекли ўәкили ғана емес, тил сиясатына қатнаслы ойлары менен көзге түскен.

Әдебиетлар

1. Аханов К. Тіл білімінің негіздері. -А.: 1993.
2. Болғанбаев Ә. Қазақ тілінің лексикографиясы. -А.: 1988.
3. Байқабилов У., Дуйсабаева Д. Қазіргі қазақ әдеби тілі. -Т.: 2015.
4. Дуйсабаева Д. Қазіргі қазақ әдеби тілі. -Т.: 2021.
5. Хасенов Ә. Тіл білімі. -А.: 2007.
6. Хасенов Ә. Тіл білімі. -А.: 2003.

РЕЗЮМЕ. Ушбу мақолада қозоқ тили таълимининг лексикография соҳасига оид асосий тушунча ва тушунчалар талқин қилинади. Шунингдек, филология фанлари доктори, профессор М.М.Малбаковнинг илмий фаолияти ва назарий хулосаларига тўқталиб ўтилган.

РЕЗЮМЕ. В данной статье раскрыты основные понятия и понятия, относящиеся к области лексикографии казахского языкового образования. Также обсуждалась научная деятельность и теоретические выводы доктора филологических наук, профессора М.М.Малбакова.

SUMMARY. This article reveals the basic concepts and concepts related to the field of lexicography of Kazakh language education. The scientific activities and theoretical conclusions of Doctor of Philology, Professor M.M. Malbakov were also discussed.

С.МӘЖИЙТОВ ШЫҒАРМАЛАРЫНДА ФРАЗЕОЛОГИЗМЛЕРДІҢ ҚОЛЛАНЫЛЫҢ ӨЗГЕШЕЛИКЛЕРІ

Б.Г.Диланов – филология илимлеринің кандидаты, доцент

Қарақалпақстан Республикасы Педагогларды жаңа методикаларға үйретуі миллий орайы

Таянч сўзлар: иборалар, бадий асар тили, шахсий услуб, вариантлик, инверсия, симметрик икки компонентли иборалар.

Ключевые слова: фразеологизмы, язык художественного произведения, индивидуальный стиль, вариативность, инверсия, симметричный двухкомпонентный фразеологизм.

Key words: phraseological units, language of art work, individual style, variability, inversion, symmetrical two-component phraseological unit.

Хәр қандай көркем сөз шебери өзинің шығармаларында улыўма халықлық тилден өзинің дөретиушилик стилине сәйкес тил қуралларын пайдаланады. Биз өзимиздің бул мақаламызда XIX әсирдің ақыры XX әсир-

дің басында жасаған шайыр, драматург, аудармашы, дәслепки әлиппе хәм бир неше сабақлықлардың авторы Сейфулғабийт Мәжйитовтың шығармаларында турақлы сөз дизбеклеринің өзине тән қоллынылыу өзгешели-

M A Z M U N I
TABIYIY HÁM TEXNIKALIQ ILIMLER

Fizika. Matematika. Texnika. Informatika

Абдреймов А.А., Мадияров Д.Н., Хожамуратова А.Р. Зависимость сопротивления растекания от диаметра микроплазмы, дифференциальное сопротивление растекания микроплазмы и его распределения ряду Тейлора и решения систем функции методом Коши	3
Ajjeva M.B., Artikov M.B., Ajjeva Z.B., Sultonov D.Q., Bazarbaeva L.G. Neft shıǵındılarınan paydalanıp jasalma jol menen janılǵı alıw	4
Akimova J., Otardaev A., Yuldashov D. Germaniy atomlarınıń elektronlar menen nurlandırılǵan kremniy-germaniye divakansiyaların payda bolıwına tásiiri	6
Даулетов А.Ю. Ташкентте электрон хужжат айланиш тизимини жорий қилиш талаблари ва натижалари таҳлили ...	7
Djaykov G.M., Bekbosinov A.D. Solution of parabolic radon transform with given weight function	11
Djumabaev N. Kvadrat teńlemege keltiriw arqalı sheshiletuǵın quramalı algebralıq teńlemelerdi sheshiw usılları	12
Iliyev X.M., Isamov S.B., Xudoyazarov Z.B., Xolmonov R.O., Isakov B.O. Kirishma atomlarını kremniyga elektr maydon yordamida diffuziya qilish	13
Jalekeshov A.S. $La_{2-x}Sr_xCuO_4$ yupqa pardasi o'tao'tkazuvchanlik haroratining hosilaviy qiymatlari haqida	15
Mamatov N.S., Jalelov K.M., Samijonov B.N., Samijonov A.N., Madaminjonov A.D. Sólýew signallarındaǵı shawqımdı joq etiwde aynalaw usılların paydalanıw	18
Muhamediyeva D.T., Sobirov R.A., Egamberdiyev N. Sun'iy intellekt texnologiyalarını kredit riskini baholash uchun qo'llash ...	21
Сафиуллина А.К., Эрнзарова Д.Қ., Кушанов Ф.Н. Селекция учун бошланғич материал яратишда <i>G.Hirsutum</i> l. турининг генетик салохиятидан фойдаланиш	23
Sarayev U.Q., Ro'ziyev Z.J., Soliyeva N.M. Nochizikli optik jarayonlarni o'rganishda qo'llaniladigan matematik modellar qiyosiy tahlili	26
Сейтназаров К.К., Турдышов Д.Х., Туремуратова Б.К., Мухиятдинов Н.С. Обзор методов получения космических изображений с высоким разрешением	28

Biologiya. Zoologiya

Baltabaev M.T., Jabbarbergenov A. Sipseniń (kochia scoparia l. schrad) bio-ekologiyalıq ózgeshelikleri	31
Бердибаев А.С. Қорақалпоғистонда уй мушукларининг цестода синфига мансуб гельминтлар билан зарарланиши ...	32
Kadirova D.N. Zingiber officinale. I ga botanik tavsif	34
Реймов Қ.Д., Гулимбетов Б.Д., Тажибаева Ж., Сейтмуратов А.К., Сейилханова А.Н., Медетов М.Ж. Жанубий оролик энтомофаунасига айрим антропоген омилларнинг таъсири	36
Турсинбаева Г.С., Сапаров А. Строение стебля эфемеров сем.brassicaceae burnett	38
Утенова Г.У., Узакбергенов А.Ж. Зарарли кемирувчилар билан курашишнинг экологик асослари	40

Geografiya. Ekologiya

Ембергенов Н.Ж., Ауезов О.Т. Қорақалпоғистон Республикаси аҳолисининг табиий кўпайиши ва унинг меҳнат ресурсларининг шаклланишидаги ўрни	41
Эсанов Н.А., Холмуратова М.К. Термиз шаҳри туристик салоҳияти	43
Жониев О.Т. Амударё ҳозирги дельтасидаги суғорилмайдиган ҳудудларнинг тупроқ қоплами структураси ва унинг қўллашиш жараёнидаги трансформацияси	45
Тлеумуратова Б.С., Уразымбетова Э.П., Султашов Р.Г. Трехсуточная динамика метеозлементов при пылевых бурях Приаралья	47
Усманов М.Р., Абдираманов Ж.Б. Айдар-арнасой кўллари тизимида туризмни ривожлантириш имкониятлари	51
Утемуратов Н.А., Хушматов Ш.С. Оролбўйи минтақасида жойлашган мактаб ўқувчиларида "Z-score"-таҳлил ва перцентиль қийматлари бўйича жисмоний ривожланиш даражаси таҳлили	52

JAMIYETLIK HÁM EKONOMIKALIQ ILIMLER

Tariyx. Huqıqtanıw. Ruwqiyhq

Allambergenov A. Globallasıw dawirinde milliy, regionallıq qádiriyatlardıń óz-ara baylanısı	56
Xakimov J.N. Buxoro amirligidagi ayrim etnik guruhların jamiyatning turli sohalarida tutgan o'rni	57
Қанаатов Е.Е., Шамшаддинова С.С. Кубла-шығыс Үстирт аймағындағы тарийхий жер-суў атамалары ҳаққында	59
Сеилбекова Р. Состояние академической науки Каракалпакстана на начальном этапе национальной независимости	62

TIL BILIMI HÁM ÁDEBIYATTANIW

Til bilimi

Абдиназимов Ш.Н. А.Н.Кононов ҳам тюркология илими	65
Allanazarov E., Erejepova Q. I.Yusupovtin "Dala ármanlari" shıǵarmasında metaforalardıń stillik qollanılwı	67
Babayeva M.A., Qutibaeva A. Qoraqalpog'iston turkmanlari tilining o'rganilishi tarixi	68
Байқабылов У., Төртқұлбаева Т. Сөзлик – рухый қадирят	70
Диланов Б.Г. С.Мажитов шығармаларында фразеологизмлердің қолланылығу өзгешеликleri	72
Xamroyeva Sh.M., Matyakubova N.S. Korpus lingvistikasida «Aligner» dasturlarning o'rni	74
Jolimbetova Sh.A. G.Dawletova shıǵarmalarında frazeologizmлердің qollanılwı	76
Koshanov K.M., Sarsenbaeva I.U. Anglichan tilinen ózlestirilgen sózlerdiń Nókis kóshelerinde qollanılwı	78
Курбониязов Г.А. Қорақалпоқ тилидаги "ийт" компонентли фраземаларнинг лингвомаданий хусусиятлари	79
Nurlbekova G.M. Qaraqalpaq tilinde glyuttoniyalıq diskurslardı izertlewdiń áhmiyeti	82
Ruzimov Sh.S. A.Saidov, D.Yax'yoyeva inglizcha-o'zbekcha-ruscha soliq va iqtisodiyot atamaları lug'atining lingvistik tahlili	84
Шынназарова С. Соматикалық фразеологизмлер– лингвокультуроологиялық бирликлерден бири	85

Adebiyattanıw

Абдалиева Г.Р. Метафорическое использование названий животных и птиц в художественных текстах Т.Каипбергенова	87
Allamuratova Z.M. Qaraqalpaq prozasında detektiv gúrrińlerdiń tutqan orni (J.Oteniyazovtıń detektiv gúrrińleri misalında)	90
Алиева Х.Р. М.Жуманазарова ҳам П.Мырзабаеваның философиялық-интеллектуаллық лирикасында лирикалық характердің жаратылығу өзгешелиги	92
Амиркулова З.М. Тарихий хикояларда тарихий образлар талқини	94
Баўетдинов М.К. Қазақ хэм өзбек әдебияттануында стиль мәселесининг изертлениўи	96
Бийсенбаев Қ.Б. Қорақалпоқ болалар фольклорининг шаклланишида халқ оғзаки ижодкорлигининг тутқан ўрни ва ахамияти	98
Erejepov A.A. Baqshılıq mektepleriniń kórkem atarınwshılıq óneri	99
Калбаева Г.С. Образ феи в легендах и их исторические основы	101
Qahharova D.A. Mumtoz adabiyotda ko'ngil timsoli tasvirida an'ana va o'ziga xoslik (Bobur lirikasi misolida)	103
Насирова А.П. Қарақалпақ халық айтысларында ассонанс	106
Палымбетов К.С. «Тас»қа байланыслы исенимлер	107
Зинатдинова Г.И. Ҳазирги қарақалпақ лирикасында түн хронотопының берилиў өзгешеликleri (И.Юсупов, Ш.Сейитов, С.Ибрагимов шығармалары мысалында)	110